

***Paisatge i canvi territorial
en el món rural de les Illes
Balears***

Jaume Binimelis Sebastián

Departament de Ciències de la Terra
Universitat de les Illes Balears

Antoni Ordinas Garau

Departament de Ciències de la Terra
Universitat de les Illes Balears

PAISATGE I CANVI TERRITORIAL EN EL MÓN RURAL DE LES ILLES BALEARS

Jaume Binimelis Sebastián
Antoni Ordinas Garau

RESUM: La transformació econòmica, social i territorial produïda a les Illes Balears és un efecte de l'impacte del procés de desenvolupament basat en el turisme de masses. S'analitzen les fases del canvi territorial en el món rural balear i les seves principals manifestacions, com la colonització residencial impulsada per la demanda estrangera i els nous usos turístics i recreatius que caracteritzen el nou estadi postproductivista, alhora que es descriu la percepció que té el món agrari balear d'aquesta nova realitat.

PARAULES CLAU: paisatge, món rural, canvi territorial, Illes Balears.

ABSTRACT: The economic, social and territorial transformation produced in the Balearic Islands is an effect of the impact of the development process based on mass tourism. The phases of territorial change in the rural Balearic world and their main consequences were analyzed, as were the residential colonization stimulated by the foreign demand and the new tourism-based and recreational uses that characterize the new postproductivist status. Furthermore, it describes the agrarian Balearic world's perspective of this new reality.

KEYWORDS: landscape, rural world, territorial change, Balearic Islands.

1. Introducció

A inicis del segle XXI, no hi ha dubtes sobre el fet que la transformació econòmica, social i territorial produïda a les Balears és un efecte de l'impacte del procés de desenvolupament basat en el turisme de masses. L'activitat turística ha provocat una ruptura radical en la dinàmica de les estructures preexistents, i ha accelerat la introducció de nous models de comportament en tots els àmbits. La personalitat de les Illes ha trontollat en un període de temps molt curt: en poc més de quaranta anys s'ha

consolidat el pas d'una societat tradicional, rural i agrària, característica del sud de la Mediterrània, a una societat urbana i moderna. Els darrers vint anys de transformació del model econòmic i també territorial i social s'han caracteritzat, entre altres coses, per la visualització del canvi als espais rurals d'interior, la qual cosa no significa que el camp hagués restat immòbil en relació amb els canvis de tot tipus que s'havien produït a la segona meitat del segle XX.

El procés de canvi rural és un procés global de transformació que podem dividir

en dues etapes. En una primera etapa, als anys seixanta i setanta, es produeix l'ajustament de l'agricultura illenca al nou marc d'una societat urbana emergent. La segona etapa, que s'iniciarà amb l'entrada d'Espanya a la Unió Europea, marcarà l'inici d'allò que s'anomena transició postproductivista, la qual marcarà profundament la realitat rural illenca. Es produeix un desballestament de gran part dels subsectors agrícoles i assistim a l'extensificació dels processos productius i a la diversificació econòmica del medi rural, així com a la producció de mercaderies de valor ambiental. La diversificació econòmica del medi rural ha suposat aquests darrers vint anys una intensificació del procés de rururbanització. Aquest procés es fonamenta sobretot en l'ús residencial, principal motor del canvi dels espais rurals. No obstant això, consideram que el turisme rural i l'agroturisme han de ser incorporats a la definició de la darrera etapa de construcció del territori, ja que suposen un nou element de colonització basat igualment en una nova forma d'especialització del turisme.

2. Canvi socioeconòmic *versus* canvi territorial

Encara que es poden assenyalar multitud de matisos, paral·lelament a la implantació del turisme, l'evolució del model territorial de les Illes (molt especialment a Mallorca) permet establir quatre grans fases.

Societat agrària i inicis del turisme (1930-1950, 1960)

La situació anterior a l'aparició del turisme està definida per la persistència d'una base econòmica i social de caràcter arcaic i aparentment immutable, formada per un gran contingent de treballadors del camp (més del 50% de la població activa era

agrària abans del 1950). El domini de la gran propietat coexistia amb una estructura de petita i mitjana propietat, juntament amb artesans i petits industrials i comerciants. Durant la primera meitat del segle XX es mantenia l'economia agrària en un entramat social més aviat estàtic i conservador, tancat i respectuós de la tradició.

La societat tradicional s'assentava i actuava en un territori configurat per uns espais rurals de producció agrària situats a l'interior de les Illes (el litoral i la muntanya es consideraven àrees marginals), amb el predomini d'uns usos del sòl i uns sistemes d'aprofitament de caràcter extensiu.

Malgrat la persistència del model tradicional, de predomini agrari, la dècada dels cinquanta representa, certament, una vertadera etapa transitòria, amb efectes territorials importants. Es produeix una primera pèrdua de població activa agrària, amb un flux de treballadors que va del camp (sempre els més joves) cap a altres sectors i un èxode rural intern cap a les zones urbanes més dinàmiques. En aquest sentit, l'augment dels establiments hotelers a l'entorn de la ciutat de Palma és un bon punt de referència.

El 1960 s'iniciava la primera gran onada de turisme, la presència del qual es va incrementar progressivament fins a la crisi econòmica del 1973. A les Balears, l'especialització econòmica basada en el turisme de masses ha actuat com un factor de canvi sobre el model econòmic i territorial precedent, a través de la formació d'una societat moderna, urbana i de serveis, en el transcurs d'una sola generació i ha introduït, per la seva rapidesa, elements d'heterogeneïtat i de falta d'integració.

Productivisme agrícola i desenvolupament urbà i turístic (1960-1980)

El desenvolupament d'una economia molt especialitzada en els serveis turístics, i dependent de la conjuntura exterior, s'ha

traduït en la superació (en molts aspectes definitiva) dels models tradicionals. L'omnipresent agricultura extensiva de secà entrava en un declivi irrecuperable. L'herència del sector primari només pareixia conservar la vitalitat per un momentani creixement de la superfície dedicada als cultius intensius de reguiu, com a resposta a la demanda del nou mercat urbà i turístic.

El daltabaix en la producció agrària es manifestava amb un transvasament de la població activa a la construcció i els serveis, directament o indirecta relacionats amb la dedicació turística, el qual buidava d'actius les zones rurals. De fet, entre la població autòctona, només sobrevisqueren al camp les persones més grans de quaranta anys. Fins i tot, entre els anys 1960 i 1973, les creixents exigències d'un mercat laboral centrat en l'activitat turística originaven l'arribada d'un gran contingent d'immigrants per satisfer la demanda de mà d'obra en sectors com l'hoteleria o la construcció, per la qual cosa s'alterà l'homogeneïtat social tradicional.

Durant aquest període, la destinació turística principal és Mallorca. A finals dels anys seixanta i principis dels vuitanta el pes relatiu afecta principalment l'illa d'Eivissa, que inicia el seu creixement en el sector del turisme, mentre que l'illa de Menorca s'incorporarà plenament al procés a la dècada dels vuitanta. Majoritàriament, el creixement turístic se centra en el turisme hotelier, concentrat en àrees litorals. Globalment, el canvi en el model territorial es caracteritza per diversos factors: el creixement de les zones urbanes, la dinamització de les àrees litorals i l'aparició de nous espais marginals.

El pes de les principals zones urbanes (sobretot de Palma) augmentava sobre el territori, tant en població com en funcions urbanes, i es convertien en centres articuladors. D'altra banda, la població i les

activitats econòmiques es desplaçaven des de l'interior cap a la costa, de manera paral·lela al turisme de sol i platja. Al mateix temps, les zones de l'interior, tot i que tenien la major representativitat en termes de superfície total, es constituïen en els nous espais marginals. Les àrees rurals i agràries, que havien estat el suport de l'economia tradicional, perdien el protagonisme i es convertien en reserves de residència, d'activitats d'oci o d'espai natural protegit (en nom d'un proteccionisme que reclama la conservació del paisatge com a valor de canvi turístic). Els principals exemples són la serra de Tramuntana de Mallorca o es Amunts d'Eivissa, les zones menys afectades, en principi, pel desenvolupament turístic, residencial i urbanístic, les quals romanien d'alguna manera al marge del procés general a causa de les dificultats d'accessibilitat i de la inexistència de grans platges a les seves costes. A Menorca, que es va incorporar més tardanament a l'explotació massiva del turisme, el nivell d'impacte ambiental sobre el territori ha estat menor que a les altres illes; possiblement, aquesta circumstància i la voluntat de conservació va permetre la declaració de l'illa Reserva de la Biosfera (1994).

Turisme, residència i abandonament de l'agricultura (1980-1990)

A la dècada dels anys vuitanta, després d'uns anys d'estancament i de descens del turisme de masses, es constata un nou període de creixement. L'estabilització dels establiments hotelers se substitueix progressivament per la generalització de la implantació d'apartaments, legals o il·legals, destinats a la demanda turística. Paral·lelament a la saturació de les antigues zones turístiques litorals, se'n consoliden altres de noves.

Des del 1985 es detecta un alarmant descens i envelliment dels actius agraris, i

fins i tot un retrocés de les abans rendibles explotacions dedicades al reguiu. S'inicia un abandonament generalitzat de l'agricultura, tant de secà com de reguiu. L'alternativa al procés de fossilització dels paisatges i de les activitats a les àrees rurals està representada per l'agricultura a temps parcial i l'agricultura d'oci. Al mateix temps, s'incrementa l'expansió de les grans zones urbanes cap a les seves respectives corones exteriors. Als espais rurals, la colonització urbana pren la forma de segona (o primera) residència de la població local, amb l'aparició dels primers residents estrangers a l'interior i dels inicis del turisme rural.

Rururbanització i societat turística (1990-2007)

En els darrers anys, es manté absolutament l'especialització turística. La desaparició de les activitats agràries és un fet incontestable, tal vegada només matisable per l'aparició de l'agricultura a temps parcial i d'oci, i pel manteniment que fan els jubilats del paisatge agrari. S'ha consolidat la funció residencial a les àrees rurals, tant de població local com de residents estrangers, i el procés generalitzat de rururbanització s'esdevé a tot el territori. No obstant això, en aquesta darrera fase, un altre agent significatiu de la colonització territorial del turisme és el creixement dels establiments de turisme rural.

3. Manifestacions del canvi territorial al món rural

A la realitat illenca del binomi format pel medi rural i el turisme s'hi arriba a través de diversos camins, com la proliferació d'oferta turística als espais d'interior sota la denominació genèrica de turisme rural, la percepció de les activitats recreatives com una de les solucions als problemes del camp i la

progressiva instal·lació dels habitatges de vacances al medi rural, situacions que tenen relació amb les diferents estratègies de defensa i mecanismes d'ajustament de les explotacions agràries familiars.

3.1. La colonització residencial al món rural

El *tercer boom* és l'expressió usada als anys noranta per definir l'etapa de fort creixement econòmic que es fonamenta en la depredació del territori, i que es manifesta a través de les puntes d'inflexió d'indicadors macroeconòmics i d'altres indicadors de caràcter demogràfic, ambiental i territorial arrossegats pel fort creixement de l'arribada de turistes a les Balears i en aquest cas, més concretament, de turistes anomenats *residencials*, els quals sobretot no s'allotgen en establiments turístics regulats per normativa. Aquest fenomen ha generat una polèmica sobre el seu nombre i la seva catalogació (hi ha qui empra el terme «places d'ús turístic» per oposició al terme «places turístiques»), el qual fa referència a les places regulades per la Conselleria de Turisme del Govern de les Illes Balears). El fet, però, és que s'estima que aquestes places representen entre el 25% i el 40% del nombre total de places. Entre els indicadors utilitzats pels qui han definit el *tercer boom* destaca el procés de difusió de la funció residencial dins l'espai rural.

En el cas de Mallorca, la irrupció dins del camp illenc d'activitats residencials és un fenomen que es produeix des de la dècada dels anys setanta. A la dècada dels vuitanta la proliferació d'habitatges de nova construcció dins del sòl rústic adquirí la màxima intensitat, sobretot dins de la franja rural-urbana de Palma, que abasta un vast territori que va cap a l'est, des d'Inca fins a Lluçmajor. La xarxa viària radial de l'illa facilità i marcà bona part de la difusió de les noves funcions residencials dins del camp

illenc. També fou intensa l'activitat constructora en indrets més allunyats, com Sóller i Pollença, a la serra de Tramuntana. Si de manera general podem afirmar que el procés de rururbanització experimentat pel camp illenc durant la dècada dels vuitanta fou generat per una demanda autòctona urbana, durant la dècada dels noranta, l'activitat constructora i immobiliària, que visqué una segona fase de màxima intensitat, és sustentada per la satisfacció, en canvi, d'una demanda al·loctona (Binimelis et al. 2006).

Prèviament, a la dècada dels setanta, l'hàbitat rural tenia una distribució territorial que encara responia a les pautes pròpies d'un territori modelat per l'agricultura. Es tracta, doncs, d'un model de distribució territorial de l'hàbitat que respon bàsicament a condicionaments agraris, ja que aleshores l'agricultura era l'activitat primera i quasi única del món rural. Així, la major densitat d'hàbitat es localitza al Raiguer, al voltant dels nuclis urbans tradicionals de població, cosa que recorda des d'aquesta òptica els patrons *thunians* de localització agrícola. D'altra banda, a les àrees hortícoles que creixen durant les dècades posteriors, en l'inici del turisme de masses, també hi trobam àrees de forta densitat d'hàbitat. Aquesta és la resposta a les necessitats de l'agricultura moderna i capitalitzada que s'imposa en aquestes àrees (molins, construccions per a infraestructures d'extracció d'aigua, magatzems agrícoles, etc.) com encara podem observar al prat de Sant Jordi, a Muro i sa Pobla o també a la depressió de Campos. Mentrestant, la resta de l'hàbitat reflecteix el conjunt de processos de transformació agrària que han tingut lloc dins del passat recent o més llunyà. Bàsicament, l'hàbitat és fruit de la desagregació de la propietat que va tenir lloc al segle XIX, però també a la primera meitat del segle XX. Observam densitats altes als entorns de les valls de Sóller i de Pollença

que, d'altra banda, són els únics indrets dins de la serra de Tramuntana on s'estableix la petita propietat. També són més altes les densitats al Raiguer i al Pla, àrees de domini també de l'explotació mitjana i petita, mentre que l'hàbitat rural, a principis dels setanta, té una baixa representació a la Marina de Lluçmajor, a l'àrea de son Real i de sa Canova, al rerepaís costaner de les serres del Llevant, des de la península d'Artà fins a sa Vall, a ses Salines.

Entre els anys setanta i el final dels vuitanta es produeix un creixement de 19.807 noves edificacions a l'espai rural, la qual cosa equival a un augment del 58,3%. D'altra banda, entre el 1987 i el 2002 l'augment va ser de 13.400 edificacions, la qual cosa suposà un creixement relatiu del 26% respecte del 1987. Les dades s'han de valorar des de l'òptica del valor relatiu. Per aquesta raó, podem considerar que el procés de canvi rural de Mallorca (amb la transformació de parcel·les d'ús agrari en parcel·les d'ús residencial i de lleure) viu el seu període més intens entre el 1973 i 1987 i, com ho vàrem demostrar, dins aquest primer període els anys vuitanta foren els més intensos (Binimelis 1996). Entre el final dels vuitanta i l'inici del nou segle, l'increment del nombre d'edificacions amb funcions residencials ha crescut, però no amb la intensitat de l'etapa anterior. Per tant, el capítol més intens de transformació funcional de l'espai rural no es produeix a la dècada dels anys noranta, sinó més aviat a les dècades dels anys setanta i vuitanta.

A Menorca, a la meitat dels anys noranta, la colonització urbana de l'espai rural responia, en la seva plasmació, al model territorial tradicional de l'illa. L'aparició de funcions urbanoresidencials al si del camp és del tot més feble que a l'illa més gran de l'arxipèlag, Mallorca. Les xifres mostraven que el fenomen no havia adquirit fins aleshores les dimensions que havia adquirit a Mallorca i també a les Pitüses, tot

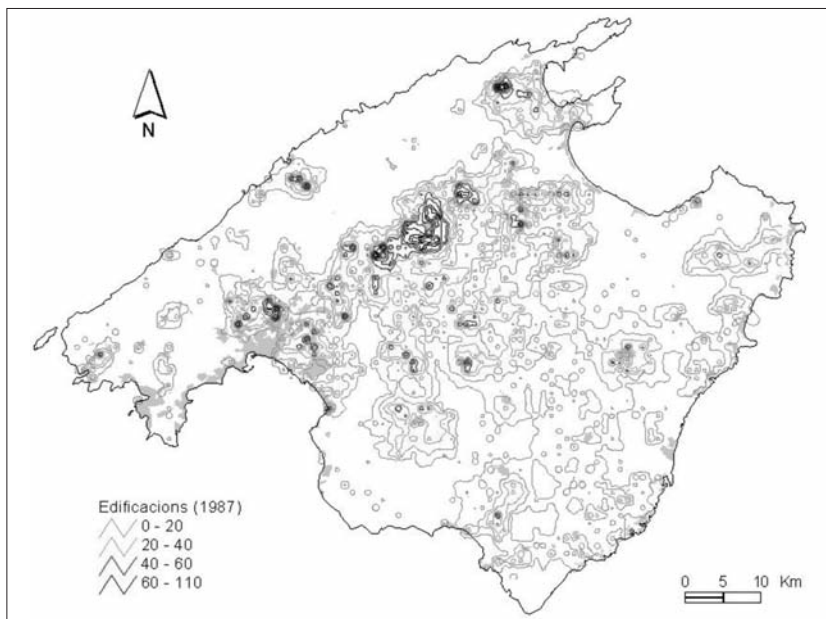

Fig. 1. Distribució de les edificacions en sòl rústic el 1987 a Mallorca.

Font: Binimelis (2006)

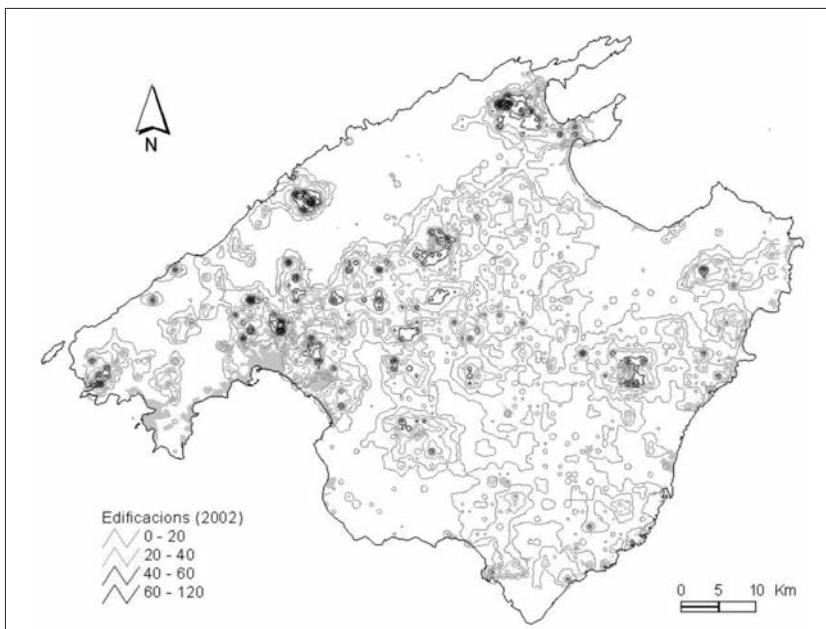

Fig. 2. Distribució de les edificacions en sòl rústic el 2002 a Mallorca.

Font: Binimelis (2006)

i que, per la magnitud demogràfica i espacial de l'illa, la demanda urbana mai no va ser la mateixa que s'havia generat a Mallorca. També hem d'assenyalar que el turisme, com a activitat remodeladora del model socioeconòmic i territorial, havia aparegut de manera massiva més recentment. Per tant, el fenomen era escàs, recent i no responia al nou model econòmic –la terciarització– al qual havia conduït el turisme. I per això mateix, els nuclis turístics emergents tenien un escàs poder d'expansió.

L'aparició de funcions urbanoresidencials dins del camp segueix l'eix longitudinal que uneix Maó i Ciutadella, els dos principals nuclis del sistema urbà, així com els nuclis urbans de segon ordre, és a dir, ens trobam davant del mateix eix que separa dos territoris diferenciats entre si: Tramuntana i Migjorn. Es tracta, per tant, d'un seguit d'aurèoles rururbanes que es desenvolupen al voltant dels nuclis urbans units per aquest eix longitudinal. Lògicament, la influència de les aurèoles és més extensa com més gran és el pes demogràfic del nucli. Per tant, la formació d'àrees rururbanes era més aviat un fet propi de les terres de Migjorn, des de sempre les més humanitzades. D'altra banda, tot i la disposició de les aurèoles entorn dels nuclis urbans, aquestes es projectaven transversalment cap a migjorn, respecte de l'hipotètic eix longitudinal de què hem parlat. Es formen corredors rururbans que uneixen els nuclis urbans tradicionals amb els nuclis turísticourbans emergents de la costa. Aquesta disposició de les àrees rururbanes només és transgredida per algunes petites àrees com les que es disposen al nord entorn del port de Fornells i l'arenal d'en Castell.

En resum, podem afirmar que la colonització urbanoresidencial del camp menorquí era un fenomen recent i d'escassa magnitud a la meitat dels anys noranta. Territorialment, aquestes àrees es desenvolupen en terres de migjorn, i es disposen

sobretot en forma d'aurèola entorn dels nuclis urbans, directament proporcionals al pes que tenen. Tot i així, a cops, es formen corredors rururbans que uneixen aquestes aurèoles rururbanes amb les quals, de manera incipient, es localitzen als voltants dels nuclis turístics.

Quant a les Pitiüses, el fenomen havia adquirit dimensions considerables a la meitat dels anys noranta. Per la magnitud demogràfica i espacial de les illes, la demanda urbana mai no serà la mateixa que s'havia generat a Mallorca. Ara bé, per la raó que acabem d'esmentar, el pes del fenomen no solament es pot explicar per la demanda interna sinó pel fet que les Pitiüses eren també el territori objecte de consum per part de població urbana d'origen extern –població europea–. En resum, el fenomen a les Pitiüses semblava més paregut al mateix que s'esdevenia a Mallorca que al que es produïa a Menorca. Com que no hi havia un sistema urbà fortament polaritzat en uns quants nuclis de població i a causa del secular caràcter dispers de l'hàbitat pitiús, la proliferació de funcions urbanoresidencials dins de l'espai rural es presentava difuminada, sense grans concentracions aureolars. Tot i així, als voltants dels principals centres urbans, que són també els principals centres turístics –Vila, Sant Antoni i Santa Eulària–, sí que observam una certa concentració que disminueix en allunyar-se'n. D'altra banda, l'expansió urbana es produïa sobretot dins del paisatge més humanitzat: les àrees rururbanes s'espargien al llarg dels eixos viaris, els quals es disposen al llarg de les valls i costers que trobam entre els diferents accidents orogràfics, coincidint també amb les àrees de conreu, d'hàbitat dispers i d'estructura agrària fragmentada.

La demanda estrangera d'espai residencial

La demanda estrangera d'espai residencial va tenir molta importància als

anys noranta, i va contribuir a un nou capítol de forta intensitat de transformació dels espais rurals, per la proliferació d'habitatges de nova planta. En el cas de Mallorca, segons el registre de contractes i abonats als serveis d'enllumenat de GESA per a ús particular i de residència, el 1999 es va arribar fins a un total de 40.636 contractes signats per estrangers, la qual cosa indicava que hi havia prop de 41.000 habitatges unifamiliars que pertanyien a estrangers. A més, si aquesta xifra la multiplicam per un coeficient indicador de la grandària de les estructures familiars europees –famílies nuclears amb un o dos fills– el nombre d'estrangers que residien a l'illa, sia de manera intermitent o definitiva, oscil·lava entre els 120.000 i els 160.000. Fins a cinc trets essencials definien el comportament espacial del nou resident estranger:

a) Litoral. Els municipis del litoral se situen al capdavant en nombre de residents estrangers.

b) Palma. L'hegemonia de la capital insular actua sempre com a element distorsionador en el repartiment de variables i funcions. En aquest cas no és una excepció; Palma ocupa un lloc preeminent, tenint en compte el nombre d'abonats a GESA, com a lloc de residència d'estrangers i també com a destí d'inversions estrangeres.

c) L'eix de llevant. En el cas de Mallorca, el municipis del llevant de l'illa –també algun de la banda de migjorn com Lluçmajor–, municipis litorals i modelats verticalment per les serres de Llevant juguen un paper cabdal. Són els casos de Capdepera, Manacor, Felanitx i també Artà, Sant Llorenç, Son Servera i Santanyí. Entre les serres i les urbanitzacions del litoral s'ha creat un rerepaís costaner format per habitatges unifamiliars dispersos de propietat estrangera dins les zones aturonades i agrícolament pobres de les marines i el vessant oriental de les serres.

d) L'eix occidental. Està format pels municipis turístics de Calvià i d'Andratx. Formen amb Palma un contínuum urbà morfològic i funcional que també es manifesta a partir de l'anàlisi de l'entramat immobiliari estranger a l'illa.

e) Les parcel·les de propietat estrangera, en general, estaven per sota de la parcel·la mínima exigible des de l'òptica de les normatives urbanístiques. Eren habituals les agrupacions de parcel·les, amb les quals s'aconseguia la grandària suficient per superar el límit de la parcel·la mínima.

La percepció per part del món agrari balear dels habitatges de vacances

Gran part dels habitatges construïts durant aquestes dècades de forta expansió immobiliària dins del camp mallorquí són actualment habitatges que es lloguen a turistes durant els mesos de temporada turística, d'abril a octubre. Tècnicament, s'anomenen habitatges turístics de vacances. Aquest procés és el responsable de la conversió de les terres per produir en terrenys per construir. Per tant, les parcel·les agrícoles no són valorades per la seva hipotètica renda agrària, sinó per la seva potencial renda immobiliària. L'encariment del preu de la terra i el desballestament de les activitats agràries és la conseqüència final de la nova activitat turístico-immobiliària.

En general, els propietaris rurals i els pagesos estan a favor de la irrupció d'activitats residencials dins del sòl rústic. La perspectiva urbanística genera adeptes entre els propietaris rurals de les Illes, com a solució a les seves propietats. Els propietaris rurals ja no creuen que el camp sigui un espai per a la producció, sinó que només és possible considerar-lo un espai per a la reproducció. Per alguns aquesta és l'única possibilitat que garanteix la gestió del territori. A més, la reparcel·lació i venda per a usos residencials

també és l'única solució per a les grans propietats (Binimelis, Ordinas 2008).

L'ús dels nous habitatges com a oferta d'ús turístic és un fenomen que ha tingut un gran desenvolupament en les dues darreres dècades. Per a alguns aquesta és una bona solució que pot permetre al propietari rural obtenir les rendes que no li proporciona l'agricultura. També pot ser l'estímul que eviti la venda del patrimoni familiar a ciutadans estrangers de major poder adquisitiu. No obstant això, moltes vegades són els propietaris rurals estrangers els qui converteixen les seves propietats en habitatges turístics o de vacances.

El procés de conversió dels espais rurals illencs en espais residencials per a usos recreatius s'inicià ara tot just fa una vintena d'anys en alguns indrets com Pollença, municipi turístic de valors paisatgístics altament valorats, mentre que en espais rurals d'interior el procés es més recent, com en el cas d'Ariany. Tot aquest procés ha incidit força sobre el comportament del mercat de terres. Ara les parcel·les rústiques es valoren en funció de les seves possibilitats immobiliàries i no en funció de la seva renda agrària. Sens dubte aquest és un dels factors que més ha contribuït al desmantellament de l'agricultura illenca. Les activitats recreatives i residencials són incompatibles amb les activitats agràries tradicionals. Paradoxalment, els nous habitants d'origen urbà que es traslladen a l'espai rural seguint el mite de l'idil·li rural entren en conflicte amb els habitants tradicionals que continuen mantenint les activitats agràries.

3.2. L'espai rural com a recurs turístic: el turisme en l'espai rural

El desenvolupament d'activitats recreatives dins l'espai rural, com el turisme rural, l'agroturisme el turisme actiu, el turisme verd, etc. es considera, des d'una

òptica teòrica, un dels eixos possibles del desenvolupament rural, és a dir, un dels eixos fonamentals que dotarà l'espai rural d'una estructura productiva diversificada. Es persegueix la diversificació perquè aquesta és l'única alternativa vàlida per donar oportunitats als habitants de l'espai rural i evitar el desballestament del malmès teixit social rural.

El turisme rural i l'agroturisme formen part del que comunament es denomina turisme alternatiu. Amb aquest nom es designa el conjunt de l'oferta turística que s'allunya de l'oferta tradicional majoritària del turisme massificat i institucionalitzat. Per tant, en la denominació *turisme alternatiu* s'engloben les modalitats pròpies d'una demanda de caràcter més elitista, que no cerca bombolles ambientals o entorns estandarditzats.

D'altra banda, el turisme rural i l'agroturisme són concebuts com a dispositius per reanimar socialment i econòmicament les àrees rurals deprimides. Fins i tot són formes d'oferta turística potenciades des de Brussel·les, per la creença ferma que poden suposar un alleujament per a les petites explotacions agràries familiars, minimitzar l'èxode rural i oferir, a més, una alternativa que contribueixi a conservar el patrimoni cultural i paisatgístic dels espais agraris. Però malgrat la seva validesa, considerem que les esmentades interpretacions teòriques no reflecteixen a la pràctica el que realment és el turisme rural i l'agroturisme a les Illes Balears.

Segons el nostre punt de vista, el turisme rural, l'agroturisme i el turisme d'interior són tipus d'oferta turística que, juntament amb altres fenòmens paral·lels, protagonitzen la darrera etapa de la construcció del model territorial d'origen turístic implantat a les Balears. Aquesta darrera fase de la definició del model es caracteritza per la colonització dels espais rurals.

Com que el turisme rural i l'agroturisme són una oferta turística més elitista, segueixen un patró de desenvolupament i de comportament espacial molt semblant al de la demanda rural-residencial d'origen estranger. Un paral·lelisme que es pot copsar fins i tot des de la perspectiva de la seva difusió en el temps. La majoria de les instal·lacions de turisme rural que actualment estan actives han estat creades a la dècada dels noranta. Per tant, com el cas de la demanda estrangera de residències a la ruralia insular, és un fenomen recent. La regulació del turisme en l'espai rural s'ha de relacionar amb la integració de l'Estat espanyol dins de la Unió Europea i la participació de l'Estat en l'esperit que es desprèn de les polítiques agràries i rurals de Brussel·les des de la meitat dels anys vuitanta. El turisme en l'espai rural es considera com una eina que permetrà la diversificació econòmica dels espais rurals extrems i la fixació de població en aquests espais.

De fet, l'evolució del nombre de places regulades de turisme en espai rural a les Illes

Balears s'inicia l'any 1994, i des de llavors té un creixement sostingut fins arribar a la xifra de 3.930 places el 2006; lluny, per tant, del total de l'oferta turística global, ja que no arriba a l'1%.

S'observa una clara coincidència temporal entre el turisme rural i la demanda estrangera de residència en àrees rurals, i les pautes de distribució espacial també ofereixen comportaments semblants. Així, és possible detectar diverses zones on el turisme rural i l'agroturisme adquireixen una singularitat especial:

a) En primer lloc, la major concentració d'establiments d'agroturisme i de turisme rural es troba a la serra de Tramuntana, sobretot als municipis situats entorn de l'eix Palma-Sóller.

b) Un segon grup d'establiments se situa als municipis de l'est de l'illa. Es tracta, una altra vegada, d'una zona orogràficament accidentada, per on discorren les serres de Llevant.

c) Un tercer grup forma un cinturó entorn de l'arenal de sa Ràpita - es Trenc, al

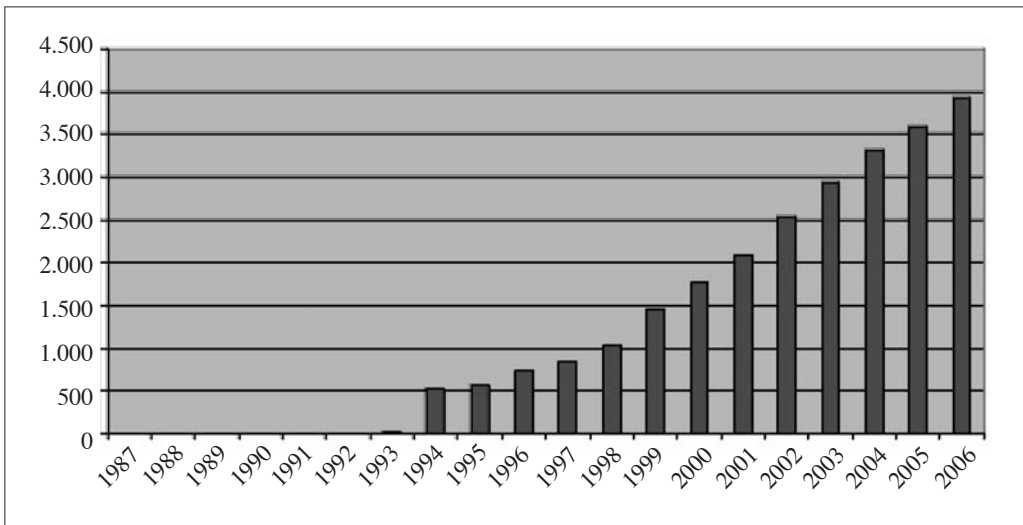

Fig. 3. Evolució del nombre de places en allotjaments de turisme en l'espai rural (1987-2006).

sud de l'illa, coincidint amb un dels escassos racons on el litoral ha estat protegit.

d) Finalment, un grup d'establiments se situa als voltants de l'elevació de Randa (al centre) o a la comarca del Raiguer, al peu de la serra de Tramuntana, situada a l'eix Palma-Alcúdia.

e) En el cas de les illes menors, la situació és molt semblant, tant pel que fa a les dates d'inici de l'activitat com al pes del subsector sobre el conjunt dels establiments turístics, cosa que es tradueix en un nombre baix tant d'establiments com de places en relació amb el pes demogràfic i territorial de Menorca i Eivissa. A Formentera aquest tipus de turisme hi és absent.

La percepció per part del món agrari del turisme en l'espai rural

El turisme rural i l'agroturisme, de la mateixa manera que la demanda residencial estrangera, es localitzen en àrees on l'agricultura, tradicionalment de secà, ha estat abandonada o subsisteix de manera marginal. Per contra, són zones amb un paisatge privilegiat que, alhora o per separat, se situen arran de la muntanya i el litoral, principals característiques de qualitat paisatgística. Fins i tot se'n pot constatar el desenvolupament en punts de l'interior que coincideixen amb franges de costa en les quals l'activitat turística concentrada té una implantació reduïda.

Tot i que la gran majoria dels pagesos és conscient del desenvolupament d'establiments turístics dins l'espai rural, una bona part no té una opinió formada sobre les possibilitats que pot tenir aquest fet com a alternativa a la vocació agrària tradicional de l'espai rural insular. No distingeixen turisme rural d'agroturisme, i els redueixen simplement a establiments turístics en l'espai rural. El seu desenvolupament és vist com una solució del manteniment de grans patrimonis immobiliaris en espai rural, és a dir, l'alternativa vàlida per a les possessions, les

grans propietats rurals que gaudeixen de cases rurals de gran volum arquitectònic i també d'una arquitectura amb caràcter.

El turisme rural, en primer lloc, es percep com la solució a la conservació del patrimoni rural i, a la vegada, com una manera de permetre que les persones visquin al camp. És a dir, hi ha una idea elitista dels establiments turístics en l'espai rural, que s'identifica més amb el turisme rural que no pas amb l'agroturisme. Es té la ferma convicció que aquests establiments només es poden fer en antigues cases de possessió restaurades com a marc ideal que doni a l'establiment el *glamour* necessari per atreure una demanda turística de qualitat i d'alt poder adquisitiu.

Lògicament, el desenvolupament d'aquest tipus d'establiment requereix una gran capacitat financera que no està a l'abast dels titulars d'explotacions familiars del camp insular. És a dir, la inversió necessària per a la transformació i restauració de les cases de possessió antigues només està a l'abast d'un grup reduït de propietaris rurals. A més, la inversió difícilment procedirà de l'acumulació de capital procedent de l'activitat agrària. Però no solament la gran inversió necessària és un factor que limita el desenvolupament d'establiments turístics en l'espai rural. L'edat del pagès i la formació necessària per gestionar l'establiment també l'impedeixen. Paral·lelament, la desconfiança envers les potencialitats de les activitats recreatives s'argumenta d'una manera diferent, tot i que principalment es fa al·lusió a la possible saturació de l'oferta de places en establiments turístics rurals. Tanmateix, l'ambigüitat del fenomen del turisme rural fa que hi hagi propietaris que l'hagin confós amb la transformació d'habitatges de nou encuny en habitatges vacacionals per a turistes estrangers. D'aquesta manera han convertit els habitatges en places d'oferta turística il·legal.

D'altra banda, els pagesos convençuts encara ara que la vocació funcional de l'espai rural és l'agricultura no consideren el procés de substitució funcional de les activitats productives per activitats recreatives com una solució, sinó en tot cas com la causa darrera del desballestament de l'agricultura. Altres propietaris rurals, allunyats fa estona del món productiu agrícola, conceben en els seus plantejaments l'espai rural com el nou receptacle de les activitats recreatives –entre les quals ocupa un lloc destacat la caça–, lligades a la creixent conscienciació ambiental que correspon a una demanda urbana desitjosa d'espais rurals per a la recreació i l'oci.

3.3. La transformació de l'agricultura: del model productivista al nou estadi postproductivista

Amb el nom de transició postproductivista es fa referència al trànsit del model d'agricultura industrialitzada que quallà en el món occidental després de la Segona Guerra Mundial a un nou model (no tant a la pràctica com en la teoria) en què l'extensificació dels processos productius, la diversificació econòmica del medi rural i la producció de mercaderies de valor ambiental són els principis que es defensen. A les Illes, durant els anys cinquanta s'inicia l'etapa de l'agricultura moderna i industrialitzada.

Als anys seixanta i setanta es produeix l'ajustament de l'agricultura il·lenca al nou marc d'una societat urbana emergent. Per tant, l'agricultura, a finals de la dècada dels cinquanta, amb l'empenta de l'Administració (Servicio Nacional del Trigo, SENPA, agències d'extensió agràries, etc.), passa de seguir un model d'agricultura tradicional a seguir un model d'agricultura moderna, capitalitzada, que substitueix l'energia de l'home i de la tracció animal pel consum d'energies fòssils, i introdueix l'ús massiu de fertilitzants químics i altres *inputs* industrials i determinats canvis de cultius i

de ramats i de sistema de cultiu. L'augment de les hectàrees de reguiu és l'indicador més clar d'aquesta etapa que es caracteritzarà per un augment de la productivitat i per la necessitat d'alimentar amb productes com la carn i la llet els centres urbans i turístics cada cop més importants.

Després, a finals dels vuitanta, quan la integració a la Unió Europea de l'Estat espanyol va coincidir amb el final de la política proteccionista de preus de garantia, s'inicià una nova etapa dins de la filosofia de les polítiques agràries i rurals de la Unió Europea que va marcar profundament la realitat rural il·lenca. Es va produir un desballestament de gran part dels subsectors agrícoles, fins i tot dels que havien tingut gran força durant les dècades de l'agricultura moderna, com ara el subsector ramader.

La integració a la Unió Europea, el problema de les quotes lleteres, les exigències draconianes de les normatives de Brussel·les en matèria sanitària de les explotacions de bovines i els preus de la llet en un mercat cada cop més integrat en un circuit global, han marcat la crisi del sector ramader. Aquesta crisi, a Campos, ha conduït a una severa transformació de les explotacions agràries de l'indret. S'ha passat de sistemes agraris intensius a sistemes agraris extensius, és a dir, s'ha produït una transició de l'hegemonia de l'alfals i de la ramaderia bovina per a llet al domini del cereal i de la ramaderia ovina. Moltes explotacions agràries han estat abandonades, com a conseqüència dels processos de desagrarització, i a més moltes de les antigues cases i boveres s'han transformat en segones residències i habitatges vacacionals d'ús turístic per a estrangers. En resum, el cereal substituï l'alfals, les boveres es reciclaren com a segones residències, i ara els pous alimenten les piscines. Un altre cop ens trobam davant la substitució de funcions agràries per activitats lligades a la recreació,

el turisme i el lleure. L'abandó de les explotacions ramaderes de llet també és perceptible a l'àrea del prat de Sant Jordi, a Palma, i a Son Mesquida, a Felanitx; el cultiu de melons i d'all, a Vilafranca, ha estat substituït també per l'agricultura extensiva de cereal, fortament mecanitzada. L'explotació de petites dimensions ha estat substituïda per l'explotació de grans dimensions, en què l'arrendament per un preu simbòlic i a cops gratuït és el que permet formar explotacions de cents de quarterades en un espai de temps curt. El

manteniment de les actuals explotacions agràries es fa difícil, ja que la successió generacional és impossible i els processos d'extensificació dels sistemes agraris són cada cop més evidents, fet que duu implícita una creixent concentració de les explotacions i un progressiu abandó de moltes terres conreades.

L'horta de sa Pobla i Muro també ha estat envaïda per nous usos, a través de la conversió de molins, magatzems o cases en segones residències o bé de la construcció de bell nou de cases de dues plantes, de gran

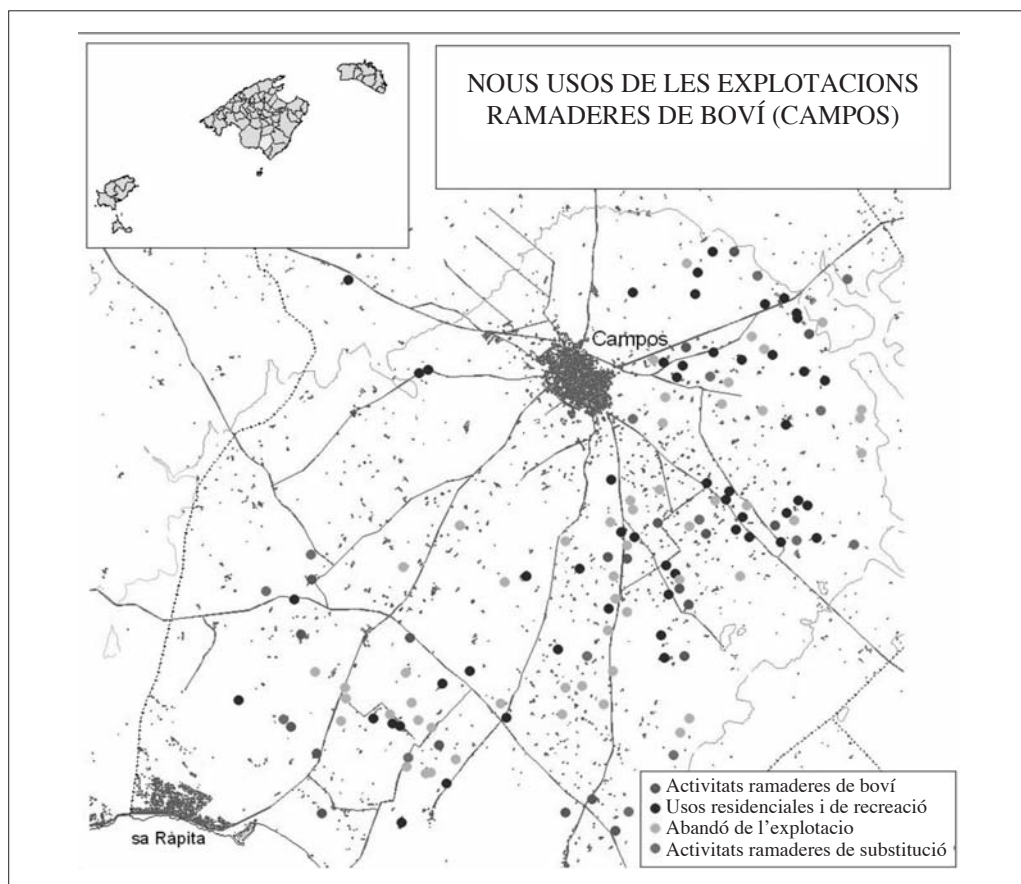

Fig. 4. Nous usos de les explotacions ramaderes de boví (Campos).

Font: Binimelis, Ordinas, Arrom (2007)

volum, allunyades de la tipologia de construcció tradicional. Això sí, folrades de pedra, tot en conjunt d'una rusticitat forçada i molt artificiosa. No obstant això, subsisteixen illots d'agricultura intensiva de producció d'hortalisses sota plàstic o fins i tot cultius hidropònics a Son Mesquida i també a l'oest del municipi de Manacor.

4. Conclusions

L'espai rural i el seu paisatge es troben immersos en un procés de canvi global impulsat per:

a) El declivi econòmic i social del sector agrari, que es tradueix en la desaparició de la generació de pagesos a temps complet. El camp de les Illes en l'actualitat no té possibilitats de successió generacional. La pervivència de l'activitat i del paisatge es deu exclusivament a l'agricultura a temps parcial i a les explotacions gestionades pels agricultors jubilats. Aquest procés coincideix amb el trastorn que ha suposat des de la segona meitat dels anys vuitanta la integració de l'Estat espanyol a la Unió Europea en un moment de canvi de model de política agrària. La Política Agrícola Comunitària (PAC) i les polítiques agràries i rurals passen de l'estímul del productivisme a la defensa de pràctiques postproductivistes, més respectuoses amb el medi ambient i introductores de models d'activitat agrària més extensius. No obstant això, aquest fet ha tingut també una gran transcendència en el desballestament dels subsectors d'agricultura intensiva que durant les dècades dels anys seixanta i setanta havien estat l'avantguarda i l'esperança de bona part dels pagesos illencs, com és el cas de la ramaderia intensiva de bovi a l'illa de Mallorca.

b) La saturació del model turístic (sol i platja) i territorial tradicional ha comportat

la recerca de modalitats turístiques alternatives i desestacionalitzadores, entre les quals hi ha totes les varietats del turisme en l'espai rural (agroturisme, turisme rural i turisme d'interior i habitatges turístics en l'espai rural). Aquest fenomen es materialitza en la recerca de noves activitats que dinamitzin i rendibilitzin econòmicament l'espai rural com ara: la proliferació d'habitatges residencials que molt sovint s'han convertit en allotjaments turístics i alhora en residències per a ús i gaudi de la població autòctona i per al mercat immobiliari estranger.

c) Tot plegat té com a conseqüència la transformació d'un paisatge rural dedicat bàsicament a activitats agràries en un paisatge cada cop més urbanitzat, amb nous usos i funcions, sobretot residencials, però també turístiques, com a única via de la rendibilització o optimització econòmica de l'espai rural.

Aquesta situació projecta un futur en què el manteniment residual de certs elements patrimonials i activitats agràries es concep com a recurs turístic. La percepció que actualment es té d'aquesta situació és la necessitat de mantenir l'agricultor com a expert i gestor ambiental encarregat del manteniment d'un paisatge rural que es pretén que sigui idíl·lic perquè pugui seguir funcionant com a recurs territorial turístic al servei del monocultiu de l'activitat turística que en qualsevol de les seves modalitats, més o menys desenvolupades a les Illes, requereix que el paisatge rural segueixi acomplint aquesta funció.

Bibliografia

BINIMELIS SEBASTIÁN, J. (coord.) [et al.] (1996). *Estudio sobre la problemática del SNU. Dinámica Ocupacional en el SNU. Análisis funcional*

para la isla de Mallorca. Palma: GAAT - Conselleria de Medi Ambient i Ordenació del Territori del Govern Balear.

BINIMELIS SEBASTIÁN, J. (1996). «Caracterització, tipificació i pautes de distribució de les àrees rururbanes a l'illa de Mallorca». Tesi doctoral inèdita, vol. 3, pàg. 1270. Palma: Universitat de les Illes Balears.

BINIMELIS SEBASTIÁN, J. (1998). «Mètodes qualitius per a l'anàlisi de les àrees rururbanes». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 46, pàg. 37-65.

BINIMELIS SEBASTIÁN, J. (2002). «Canvi rural i colonització estrangera a Mallorca». A: PICORNELL, M., POMAR, A. (coord.). *L'espai turístic. Planificació, gestió, recursos, sostenibilitat, noves modalitats*, pàg. 207-236. Palma: INESE.

BINIMELIS SEBASTIÁN, J. (2004). «Implosión residencial y cambio rural en Mallorca. Nuevas reflexiones a partir del análisis de Trueque». A: *XII Coloquio de Geografía Rural ¿Qué futuro para los espacios rurales?*, pàg. 499-510. Lleó: Grupo de Trabajo de Geografía Rural de la AGE - Universidad de León.

BINIMELIS, J. (2006). «La difusión residencial en el espacio rural de la isla de Mallorca en la década de los noventa. Nuevas aportaciones para una correcta interpretación del llamado "tercer boom" turístico». *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, 15 de noviembre de 2006, vol. X, núm. 225. Barcelona: Universitat de Barcelona. <<http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-225.htm>>.

BINIMELIS SEBASTIÁN, J., GINARD BUJOSA, A., SEGUÍ PONS, J. (1999). «Le tourisme rural dans la dernière etape du nouveau modèle territorial de l'île de Majorque». *Insula. International Journal of Island Affairs*, número especial, pàg. 61-64.

BINIMELIS SEBASTIÁN, J., ORDINAS GARAU, A. (2002). «Vindicación de la toponimia como instrumento para el

estudio del Cambio Rural. Rururbanización y neotoponimia en los municipios de Selva e Inca (Mallorca)». A: *XI Coloquio de Geografía Rural. Los espacios rurales entre el hoy y el mañana*, pàg. 285-294. Santander: Grupo de Trabajo de Geografía Rural de la AGE - Universidad de Cantabria.

BINIMELIS SEBASTIÁN, J., ORDINAS GARAU, A. (2008). *La pagesia illenca als albirs del segle XXI. Agricultura i postproductivisme a les Illes Balears*, pàg. 249. Pollença: El Gall Editor. (Els Fiders, 13).

BINIMELIS SEBASTIÁN, J., ORDINAS GARAU, A., ARROM MUNAR, J. M. (2007). «Changement et transformation d'un système d'élevage insulaire avec l'intégration dans l'Union Européenne. L'exemple de la commune de Campos». A: *Ruralia* (revista electrònica), 2006, pàg. 20.

BINIMELIS SEBASTIÁN, J., RIERA BARCELÓ, A., SASTRE CANALS, B. (1999). «Propietat estrangera i transformació de l'espai rural a Lloret de Vistalegre». A: *III Jornades d'Estudis Locals*, pàg. 281-285. Lloret de Vista Alegre: Mancomunitat del Pla.

BINIMELIS SEBASTIÁN, J.; RIERA PUIGSERVER J. (2003). «Postproductivisme i PAC. Retirada de terres (set aside) i ajudes al conreu d'herbacis a Mallorca». *Turisme, Territori i Medi Ambient*, núm. 1, pàg. 19-24.

CALDENTEY BRUNET, J. (2005). «La franja periurbana: caracterització i perspectives de futur». A: *Espai, fet urbà i societat a Manacor: III Jornades d'estudis locals de Manacor*, pàg. 87-98. Manacor: Ajuntament de Manacor.

CÀNOVES VALIENTE, G. [et al.] (2003). «Los turistas del turismo rural. Análisis de los casos de Cataluña, Galicia y Baleares». A: *La Geografía y la gestión del turismo. Actas. VIII Coloquio de Geografía del Turismo, Ocio y Recreación*, pàg. 185-

199. Santiago de Compostel·la: Universidad de Santiago de Compostela.

CÀNOVES VALIENTE, G., VILLARINO PÉREZ, M. (2000). «Turismo en espacio rural en España: actrices e imaginario colectivo». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 37, pàg. 51-77.

COL·LECTIU PAGÈS (2000). «La rururbanización analizada desde otra òptica. Mallorca en venta en el diario de anuncios económicos Trueque». A: *X Congreso Nacional de Geografía*, pàg. 197-204. Lleida: Grupo de Trabajo de Geografía Rural de la AGE - Universitat de Lleida.

PICORNELL, C., PICORNELL, M. (2002). «L'espai turístic de les illes Balears. Un cicle de vida d'una àrea turística?». A: PICORNELL, M.; POMAR, A. (coord.). *L'espai turístic. Planificació, gestió, recursos, sostenibilitat, noves modalitats*, pàg. 31-96. Palma: INESE.

ROZAS AZAGRA I. (2000). «Les propietats rurals d'estrangers a Felanitx». A: *I Jornades d'Estudis Locals de Felanitx. Actes Commemoratius 700 aniversari fundació de la Vila de Felanitx*, pàg. 260-269. Felanitx: Ajuntament de Felanitx - Consell Insular de Mallorca.